

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 323:347.471

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: РЕАЛЬНІСТЬ І ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ

Проаналізовано засади формування громадянського суспільства в Україні, особливості становлення основних інститутів громадянського суспільства в контексті світових тенденцій. Запропоновано шляхи подальшого вдосконалення інститутів громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, громадські організації, політичні партії, благодійні фонди.

Актуальність проблеми. Розбудова демократичної, правової і соціальної держави в Україні напругу пов'язана з формуванням громадянського суспільства. У сучасних умовах української дійсності інститути громадянського суспільства всього лише формуються, в силу чого не можуть повною мірою здійснювати дієвий контроль над державною владою. Проте вже зараз в наявності тенденції участі та зростаючої ролі інститутів громадянського суспільства, що все більше зміцнюються, в механізмі реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні. У той же час інститути громадянського суспільства не повинні повністю поглинути державу, підмінивши здійснення її основних функцій недержавними структурами. Без ефективної реалізації державою її основних функцій неможливі створення і розвиток повноцінного громадянського суспільства в Україні. Водночас громадянське суспільство є джерелом легітимності політичних сил, що стоять при владі; контакти з організаціями громадянського суспільства є для держави великомасштабним джерелом інформації про стан суспільства, його інтереси, настрої, ставлення до панівної політичної влади; в складні історичні періоди (економічні кризи, війни тощо) громадянське суспільство,

як правило, стає потужною силою, що підтримує і солідаризується з державою. Остання, сприяючи формуванню громадянського суспільства в Україні, прагне надати людині максимальний ступінь свободи і дає людині право самій ухвалювати рішення про використання чи невикористання того чи іншого конституційного права.

Становлення інститутів громадянського суспільства і розвиток демократії в країні перебувають у тісному взаємозв'язку: чим більше розвинене громадянське суспільство, тим більш демократичною є держава. Передумовами розвитку громадянського суспільства є поява у громадян економічної самостійності при різноманітні форм власності і зростання статусу людської особистості. Необхідно залучати інститути громадянського суспільства, в тому числі громадські правозахисні організації, в розроблення і реалізацію державної політики у сфері захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина. Тому оцінювання стану сформованості громадянського суспільства є дуже актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Осмислення проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства сягає сивої давнини. Вже у Платона (його міркування про природні соціальні потреби, притаманні людям від народження, про головні чесноти – мудрість, мужність і просвітлений емоційний стан, про ідеальне людське суспільство, його критика державної влади об'єктивно приводять до думки про те, що, крім державно-організованої, є й інші форми життєдіяльності суспільства), Арістотеля (ідея полісу, ідеї природного права тощо) ми знаходимо перші роздуми про необхідність формування інститутів громадянського суспільства. Пізніше філософи Нового часу Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є та інші запропонували класичне розуміння сутності громадянського суспільства. Дуже активно феномен громадянського суспільства став осмислюватися в сучасну епоху, зокрема, англійським дослідником Дж. Кіном, французькими вченими Ж. Керманом і Р. Фассаером, американськими політологами Дж. Александером, Е. Арато, Х. Арентт, Т. Карозерсом, Д. Когеном, Дж. Коеном, Р. Нозіком, Р. Патнамом, Л. Саламоном, А. Селігманом, Ч. Тейлором, І. Шапіро, Е. Шилзом, Ф. Шміттером, німецькими дослідниками Ю. Габермасом, В. Деттлінгом, Р. Козеллеком, Е. Пріллером, В. Реєзе-Шефером, М. Фрайзе, А. Циммер, К. Шмідтом, чехами В. Гавелом, Е. Геллнером, Я. Тесаржом, словацьким ученим Р. Рошко та ін. Після створення незалежної України й українські дослідники також стали активно обговорювати цю проблему (Б. Андресюк, Ю. Барков, М. Буник, О. Власюк, А. Грамчук, В. Геєць, О. Задоянчук, Г. Зеленько, О. Івченко, С. Кириченко, Т. Ковальчук, А. Колодій, Ю. Корнілов, О. Костенко, В. Кратюк, В. Крисаченко, Ю. Левенець,

В. Мельниченко, І. Пасько, Я. Пасько, О. Полішкаррова, О. Резнік, Т. Розова, М. Рябчук, А. Сіленко, В. Степаненко, М. Степико, С. Тимченко, Р. Черногор та ін.). Зростання кількості наукових публікацій (монографій, книг і статей у фахових виданнях з філософії, політології, соціології, юриспруденції та ін.) за роки незалежності нашої країни однозначно свідчить про невідомий інтерес учених і громадськості взагалі до проблеми формування в Україні інститутів громадянського суспільства, їх місця і ролі в механізмі реалізації прав і свобод людини і громадянина. Але процес формування громадянського суспільства вимагає постійного моніторингу його стану, виявлення проблем, що ускладнюють процес його розбудови, і пропонування шляхів подолання труднощів, що виникають.

Мета статті – проаналізувати сучасний стан громадянського суспільства в Україні і запропонувати шляхи його подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. У ХХІ ст. поняття «громадянське суспільство» стало одним з найуживаніших у промовах і працях як практиків, так і теоретиків політичного процесу. З цим поняттям сталося приблизно те саме, що із поняттями «соціалізм» – на початку ХХ ст., «демократизація» – у 50-ті і «модернізація» в 60-ті рр. минулого століття. Протягом останніх двох-трьох десятиліть поняття «громадянське суспільство» стало синонімом суспільного ідеалу, абсолютного соціального блага. Там, де такий феномен є, життя гармонійне, людина вільна і захищена; де немає – панує деспотизм держави, суспільство страждає від роз'єднаності, а пересічна людина виступає лише як об'єкт маніпуляції олігархічних еліт і мафіозних кланів, країна перетворюється на велику «Врадіївку», де людина безправна і беззахисна, життя будь-кого знаходиться у небезпеці. Формується думка, за якою досягти стану громадянського суспільства приблизно так само важливо, як для доброго християнина увійти у браму раю. Тому й обговорення проблеми наявності чи відсутності громадянського суспільства, його передумов і перспектив у тій чи іншій державі «непершого світу» майже завжди виходить за межі академічної дискусії і перетворюється, як підкреслює російський політолог А. Зубов, на «суперечку про віру». Хто вірить у майбутнє демократії, загального благоденства і стабільності в Україні, Росії чи Білорусії, той підтримує можливість формування тут громадянського суспільства, а хто не вірить, той не погоджується з тим, що громадянське суспільство в цих країнах уже виникло або може виникнути в найближчому майбутньому.

Процес становлення громадянського суспільства складний і суперечливий, відрізняється тривалістю. Можна сказати, що цей процес не завершений в жодній з існуючих країн. Формування громадянського суспільства – одна з необхідних умов просування України на шляху проведення економічних,

політичних і правових реформ, становлення правової держави. Поняття «громадянське суспільство» характеризує якісний стан суспільства в цілому з точки зору його самоорганізації, ступінь розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини як громадянина, виконання громадянами своїх політичних, громадянських обов'язків, усвідомлення себе як носіїв суверенітету, джерела влади, свідомих суб'єктів політичної діяльності, людей, відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє своєї країни і світової спільноти в цілому. Громадянське суспільство – це в першу чергу суспільство громадян із високим рівнем економічних, політичних, правових, культурних та моральних якостей і спроможностей.

Законодавче забезпечення структуризації громадянського суспільства розпочалося в Україні практично з розбудовою правової держави. У 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про об'єднання громадян», який у той час регулював діяльність і політичних партій, і громадських організацій. Пізніше до нього були внесені деякі доповнення і поправки, а також прийняті інші закони, що регулюють громадську діяльність. У 2008 р. Європейський суд із прав людини визнав Закон України «Про об'єднання громадян» таким, що не відповідає Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і не є демократичним (рішення у справі «Корецький та інші проти України» від 3 квітня 2008 р.). Суд визначив положення Закону України «Про об'єднання громадян», зокрема щодо реєстрації об'єднань, їх територіальних статусів, обмеження господарської діяльності, такими, що необґрунтовано обмежують право на свободу об'єднання. 1 січня 2013 р. Закон втратив чинність.

Верховна Рада України 22 березня 2012 р. ухвалила новий Закон України «Про громадські об'єднання». Він визначає громадські організації як добровільне об'єднання фізичних і (або) юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших, інтересів. Положення Закону максимально наближені до європейських стандартів у сфері неурядових організацій та відповідають більшості рекомендацій, висловлених свого часу представниками вітчизняного громадянського суспільства. Так, цей прогресивний характер відносно навіть чинної Конституції України полягає у знятті обмежень для громадських організацій щодо захисту інтересів виключно своїх членів (як це було у попередньому Законі), що дає їм змогу ефективніше здійснювати екологічну, просвітню діяльність, надавати правову допомогу та здійснювати інші суспільно корисні види діяльності.

Крім того, в Україні діє низка законів і нормативно-правових актів, які створювалися саме для розвитку громадянського суспільства і забезпечен-

ня громадської участі – структурно і процесуально. Це закони України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» (1997 р.), «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.), «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1998 р.), «Про благодійну діяльність та благодійні організації» (2012 р.), Указ Президента України «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» (2012 р.) та ін. Проте й надалі у сфері формування правового поля для громадянського суспільства залишається чимало проблем. Як свідчать дані соціологічного дослідження Творчого центру «Каунтерпарт», пов'язаного зі змінами у політико-правовому забезпеченні розвитку в Україні громадянського суспільства, більшість опитаних (59 %) представників неурядових організацій (далі – НУО) вважають себе досить обізнаними щодо чинного законодавства, яке так чи інакше впливає на діяльність НУО. Частково обізнаними вважають себе 39 % респондентів і лише 1 % представників НУО вважає себе зовсім необізнаними з даного питання. У 2011 р. головними законодавчими перешкодами для розвитку третього сектору, на думку респондентів, були: законодавство в цілому (41 % респондентів); податкове законодавство (41 %); пасивність НУО в забезпеченні втілення законів і регуляторних актів належним чином (39 %) та недостатність знань про існуючі закони (34 % респондентів) [18, с. 70–71]. Законодавче середовище для розвитку громадянського суспільства – єдиний показник, за яким Україна не є лідером серед країн СНД. У цьому Україна відстає від Грузії, а також від Македонії, Боснії та загалом від середнього показника стану законодавчого середовища для громадянського суспільства у країнах Південної Європи (останні ми випереджаємо за загальним середнім показником) [12, с. 5].

Становлення громадянського суспільства виявляється у формуванні його інститутів – добровільних громадських об'єднань (економічних, культурно-мистецьких, освітніх, наукових, захисту прав громадян, благодійних та ін.); громадських рухів та політичних партій (останні – на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади); професійних спілок; незалежних засобів масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формують і оприлюднюють громадську думку; громадської думки як соціального інституту; виборів та референдумів як засобів громадського волевиявлення і захисту інтересів; залежних від громадськості елементів судової і правоохоронної систем (судів присяжних, народних міліцейських загонів тощо); на Заході є тенденція зараховувати до інститутів громадянського суспільства також розподільно-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту [10, с. 68–69].

Громадянське суспільство неможливе без існування розгалуженої мережі громадських організацій, які здатні активно впливати на формування і ре-

алізацію державної політики, в цілому на суспільний розвиток. Громадські організації, які, охоплюючи своєю діяльністю різні сфери і рівні суспільного життя, краще розуміють сутність і специфіку відповідних соціальних проблем та шляхи їх розв'язання, є універсальним посередником між громадянами та державою. Присутність громадських організацій у житті суспільства є одним з показників демократичності самої держави. На сьогодні одним із індикаторів, за яким оцінюється розвиток громадянського суспільства в країні, є залучення громадян до діяльності громадських об'єднань, «третього сектору».

Аналізуючи розвиток «третього сектору», його вплив на становлення громадянського суспільства в Україні, перше, що необхідно відзначити: попри те, що абсолютна більшість українських громадян не належить до жодної громадської організації, запит на вплив інституцій громадянського суспільства є помітним. Соціологічні опитування ілюструють, що участь у громадських організаціях сприймається як одна з найбільш ефективних форм участі громадян в ухваленні рішень та управлінні на державному і місцевому рівнях [20, с. 621]. Крім того, на громадські організації покладаються очікування у розв'язанні низки проблем в українському суспільстві. Соціологічні дані фіксують таку виразну тенденцію. Призначення громадських організацій вбачається передусім у: контролі за діями влади; виконанні правозахисної та соціальної функцій; участі у виробленні політичних (державних) рішень та дорадчих органах, наданні пропозицій; захисті природного середовища; організації акції протестів; проведенні незалежних аналітичних досліджень тощо. При цьому серед тих, хто безпосередньо бере участь у діяльності громадських організацій, ці показники в більшості позицій є вищими, ніж серед тих, хто не бере участі в діяльності громадських організацій [27]. Тому 52 % громадян України переконані, що громадські організації потрібні країні, 25 % вважають їх діяльність важливою і лише 9 % дотримуються думки, що громадські організації є непотрібними [13, с. 208]. Іноземні експерти також відзначають збільшення частки громадян України, які визнають, що діяльність громадських організацій сприяє поліпшенню становища в українському суспільстві (61 % порівняно з 55 % у 2011 р.) [32, с. 9].

Разом з тим наявний високий показник, з одного боку, усвідомлення серед українських громадян необхідності їх впливу на зміст державної політики та ухвалення політичних рішень, а з другого – підвищення відповідальності і підконтрольності органів державної влади та їх посадових осіб суспільству. Так, за те, аби реальний вплив на ухвалення державних рішень справляли пересічні громадяни, яких це стосується, незалежно від рівня їх компетентності, висловилися 40,0 %, за вплив тих громадян, що є компетентними у пи-

таннях, які вирішуються, відповідно – 37,2 %; за те, аби цим займалися виключно державні управління і політики, – 9,1 %; 12,8 % не визначилися [28]. Так само більшість опитаних громадян висловлюються за підконтрольність дій влади громадськості, суспільству. Розподіл відповідей такий: 23,3 % вважають, що всі без винятку дії влади повинні бути підконтрольні суспільству; 35,0 % – всі, крім тих, що стосуються сфери безпеки і становлять державну таємницю; 19,6 % – лише ті дії, які безпосередньо стосуються інтересів громадян (або окремих груп громадян); 5,9 % – лише в окремих випадках; 2,8 % – не повинні бути підконтрольними; 13,5 % – не визначились [30].

В Україні за роки незалежності активно йде процес формування та державної реєстрації громадських об'єднань. Так, за даними Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, оприлюдненими Державною службою статистики України, на початку 2013 р. було зареєстровано (разом із міжнародними, всеукраїнськими, місцевими організаціями, їх осередками, філіями та відокремленими структурними підрозділами) 74 500 громадських організацій (на початку 2012 р. – 71 767), 28 852 профспілок та їх об'єднань (27 834), 14 055 благодійних організацій (13 475), 15 018 об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (13 872) та 1426 органів самоорганізації населення (1306) [13, с. 289]. Загальна кількість членів громадських організацій налічує 37,5 млн осіб [8, с. 7, 9].

Громадська активність в її організованих формах охоплює нині майже всі сфери суспільного життя. У структурі громадських організацій за спрямуванням та видами діяльності у 2011 р. найбільша питома вага (16,6 %) припадала на оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання (порівняно з 2010 р. на 6,5 % більше). Об'єднання професійної спрямованості та молодіжні організації склали відповідно 10,3 та 9,5 % від загальної кількості громадських організацій, об'єднання ветеранів та інвалідів – 8,5 %, освітні, культурно-виховні – 5,2 % (зростання порівняно з 2010 р. відповідно на 6,5, 5, 5,7 та 6,9 %) [8, с. 8].

У 2011 р. громадськими організаціями усіх рівнів було проведено 467,9 тис. масових заходів. Найбільша питома вага у структурі масових заходів припадала на лекції (зустрічі) – 33,7 %, або 157,5 тис. заходів, на з'їзди, конференції, збори – 17,1 %, або 80 тис. заходів [8, с. 9].

За часткою економічно активного населення, працевлаштованого в громадських організаціях, Україна знаходиться на рівні Румунії та Польщі. За оцінюванням експертів, лише близько 1 % економічно активного населення України працює в громадських організаціях. У Чехії та Угорщині цей показник є майже удвічі більший (1,7 та 2 % відповідно), у Німеччині – майже у сім разів (6,8 %) [14, с. 9]. Частка інститутів громадянського суспільства

у ВВП України у 2010 р. становила 0,73 %, у Чехії цей показник становить 1,3 %, у Франції – 4,2 %, у Бельгії – 5 %, у Канаді – 7,9 % [14, с. 10]. У країнах, де ведеться таке спостереження, з 2002 по 2007 р. частка інститутів громадянського суспільства у ВВП зростала у середньому вдвічі швидше, ніж власне ВВП; в Україні, навпаки, частка інститутів громадянського суспільства у ВВП зменшується [12, с. 6].

Для своєї діяльності громадськими організаціями у 2011 р. з різних джерел було отримано 3,4 млрд грн. Надходження від благодійності склали 1,5 млрд грн, або 43,2 % від загальної суми коштів для фінансування діяльності громадських організацій; від господарської діяльності підприємств, створених громадськими організаціями для виконання статутних цілей, – 525 млн грн, або 15,6 %; від членських внесків – 475,3 млн грн, або 14,1 % [8, с. 10].

Важливими напрямками діяльності інститутів громадянського суспільства є благодійна робота та волонтерство. У світовому рейтингу благодійництва, який формує Міжнародна благодійна організація Charities Aid Foundation (CAF), Україна у 2012 р. посіла 111-те місце (у 2011 р. – 105-те, у 2010 р. – 150-те) з такими показниками: благодійні пожертвування: 7 % (2011 р. – 11 %), волонтерська робота – 20 % (2011 р. – 30 %), допомога нужденним – 36 % (2011 р. – 37 %) [36]. У зазначеному рейтингу Україна випередила Румунію (119-те місце), Російську Федерацію (127-ме місце) та Болгарію (137-ме місце).

За даними дослідження Асоціації благодійників України стану розвитку благодійництва в Україні, яке проводилося в листопаді 2011 р. – лютому 2012 р., основними проблемами, що гальмують розвиток благодійництва, є відсутність податкових пільг для бізнесу при здійсненні ним благодійної діяльності (68,7 %), брак довіри з боку суспільства до діяльності благодійних організацій (62,8 %), оподаткування отриманої благодійної допомоги (52,3 %) [16, с. 5]. Тому сприятливим для функціонування та розвитку благодійної діяльності в Україні є прийняття Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», що набрав чинності 3 лютого 2013 р. Він визначає загальні засади благодійної діяльності в Україні, здійснює правове регулювання відносин у суспільстві, спрямованих на розвиток благодійної діяльності, утвердження гуманізму та милосердя, забезпечує сприятливі умови для утворення і діяльності благодійних організацій. Цим Законом передбачено спрощення процедури реєстрації благодійних організацій і запровадження нових інструментів благодійної діяльності, що надає їм значно ширші можливості для розвитку. За прогнозуваннями експертів, запроваджені цим Законом найкращі європейські практики регулювання благодійної діяльності сприятимуть збільшенню кількості громадян і бізнес-компаній, що здійснюють благодійні проекти, спрямовані на розв'язання суспільно важливих проблем.

Роком виникнення волонтерського руху у світі вважається 1859 р. В Україні волонтерство з'явилося на початку 90-х рр. ХХ ст., а офіційно його визнано постановою Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. Євро-2012 виявився найбільшим волонтерським проектом в історії України, в якому взяли участь понад 12 тис. волонтерів, 2879 із яких – волонтери УЄФА. Відповідно до звіту ООН про стан волонтерства у світі у 2011 р. загальний показник залучення громадян до волонтерської діяльності громадськими об'єднаннями в Україні є досить низьким і дорівнює 10 %, тоді як середній відповідний показник у європейських країнах становить 40 % [24]. Надмірне правове регулювання волонтерської діяльності суттєво обмежує можливості її розвитку. Так, відповідно до Закону України від 19 квітня 2011 р. «Про волонтерську діяльність» організації, що працюють із волонтерами, мають отримувати спеціальну реєстрацію, забезпечувати страхування волонтерів тощо. Останнє, зокрема, є обтяжливим для неприбуткових організацій, можливості яких залучати додаткові вільні кошти є обмеженими, а додаткове фінансове навантаження не компенсується податковими пільгами.

В Україні активно розвивається така форма організацій громадянського суспільства, як аналітичні центри («think tanks», «brains trust», «мозкові центри», «фабрики думки»). Уперше словосполучення «Brain trust» вжив американський журналіст Аллен Уайт 21 березня 1903 р. у своїй статті в журналі «Saturday Evening Post». Крилатим вислів став після того, як інший американський журналіст Джеймс М. Кіран у газеті «Нью-Йорк таймс» опублікував статтю, назвавши «мозковим трестом» групи професорів-радників, які сприяли перемозі Франкліна Рузвельта на президентських виборах 1932 р. Після цього «мозковим трестом» стали іменувати групу радників і взагалі будь-яку спільноту експертів, які спільно розробляють нові проекти, пропонують нові ідеї, шукають способи вирішення поставлених завдань. У Пенсільванському університеті (США) проводяться щорічні обстеження «фабрик думки» по всьому світу, за підсумками яких оприлюднено звіти з переліками провідних центрів у світі в цілому, а також по окремих регіонах і напрямках («The Global Go To Think Tanks Report»). На початок 2012 р. база даних Пенсільванського університету містила 6603 «think tanks» у 182 країнах світу, у тому числі Україна представлена 47 неурядовими аналітичними центрами (25-те місце у рейтингу за кількістю аналітичних центрів). Це третій показник для Східної Європи: у Росії – 122 центри (8-ме місце), у Румунії – 54 (19-те місце). Порівняно з США, де діють 1823 аналітичних центри, наша кількість центрів виглядає не дуже переконливо, але порівняно зі країнами СНД вельми достойно. Наведемо дані по цих державах: Вірменія – 14, Азербайджан – 13, Беларусь – 12, Молдова і Киргизстан – по 10, Казахстан

і Узбекистан – по 8, Таджикистан – 7 центрів. Жодного незалежного аналітичного центру немає в Туркменістані. Слід зазначити, що Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова увійшов до 150 провідних аналітичних центрів світу, де посів 86-те місце. До топ-60 аналітичних незалежних центрів Центральної і Східної Європи, крім нього, також увійшли Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана і Міжнародний центр перспективних досліджень [37].

Незважаючи на зростання чисельності громадських об'єднань, треба відзначити, що їх кількість усе ще залишається досить низкою. За кількістю громадських організацій на 10 тис. населення Україна значно відстає від країн ЄС. Наприклад, в Угорщині на 10 тис. населення припадає 46 громадських організацій, у Хорватії – 55, Естонії – 201, а в Україні лише 17 [13, с. 289].

Однак слід розуміти, що за наявністю великої кількості зареєстрованих громадських організацій не можна судити про розвиненість громадянського суспільства. Так, Л. Хом'яков підкреслює, що, незважаючи на зростання кількості неурядових організацій, влада залишалася антидемократичною, тому робити висновки на цій підставі про «подальший розвиток» громадянського суспільства в Україні можна з такою ж певністю, як про «подальше життя» померлого на підставі виростання в нього нігтів [22, с. 69–70].

Тому, говорячи про статистичні характеристики «третього сектору» України, необхідно враховувати й те, що, за вдалими оцінюваннями американських дослідників Ф. Мішлівеця та Д. Єнсена, у нас, як і у деяких інших посткомуністичних країнах, лише демонструється «статистично міцне громадянське суспільство». На жаль, статистика не завжди відображає реальний стан справ. Так, за підсумками 2011 р. перед органами статистики про результати своєї діяльності відзвітували 23 425 центральних органів громадських організацій з різним статусом, що становить лише 27,2 % від загального числа центральних органів громадських організацій, легалізованих органами реєстрації [8, с. 9]. Інші ж не були знайдені за реєстраційними адресами і додаткові відомості про їх місцезнаходження невідомі. Отож, їх, напевно, можна вважати «паперовими», тобто формально зареєстрованими, але не такими, які діють реально. При цьому треба підкреслити, що упродовж останніх років ці показники навіть погіршуються: якщо за підсумками 2004 р. відзвітували 42,8 % організацій, то за підсумками 2006 р. – 39,2 %, а 2007 р. – 38,6 % [5, с. 8; 6, с. 9; 7, с. 8], а згідно з оцінюванням Творчого центру «Каунтерпарт» частка активних і постійно діючих громадських організацій (тобто таких, що працюють не менше двох років, мають досвід виконання двох і більше проектів та є відомими у своєму регіоні) становить лише 8–9 % від їх загальної кількості [17, с. 18].

У Щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України у 2013 р. зазначено: «Незважаючи на кількісне зростання організацій громадянського суспільства, показник кооперативних практик громадської самоорганізації залишається невисоким» [13, с. 207]. Участь у діяльності громадських організацій і досі є однією з найменш значущих для громадян України цінностей, що зумовлюється загалом невисоким рівнем довіри до громадських структур. За даними соціологічного опитування Київського міжнародного інституту соціології, у 2012 р. громадським організаціям довіряло 27,1 % респондентів, не довіряло – 29,4 % [9]. Середній показник довіри до інституцій громадянського суспільства в Україні є нижчим, ніж, наприклад, в Албанії (39,6 %) або Грузії (45,6 %) [14, с. 12]. Результати моніторингу громадської думки в Україні, проведеного у 2012 р. Міжнародною фундацією виборчих систем (IFES), вказують на недостатню обізнаність громадян щодо діяльності НУО та засвідчують низький рівень громадянської культури взагалі: тільки 13 % опитаних зазначили, що вони знають про діяльність конкретних НУО; не знають, чим вони займаються, – 50 %; 30 % – узагалі не знають, що таке НУО [13, с. 207].

Найвищою формою суспільно-політичної активності є членство в політичних партіях. Політичні партії великою мірою визначають характер і спрямування політичного процесу, його стабільність і цивілізованість, стратегію і тактику боротьби за владу, істотно впливають на політичне і правове виховання громадян. Політичні партії – важливий елемент інституціональної бази громадянського суспільства, оскільки вони є добровільними об'єднаннями громадян і сприяють проведенню конкурентних виборів. Представницька демократія без партій неможлива. Разом з тим необхідно враховувати, що в Україні ставлення населення до партій є неоднозначним.

З одного боку, кількість зареєстрованих політичних партій зростає. У 2013 р. у країні зареєстровано понад 200 політичних партій. Зростає і частка населення, задіяного в їх роботі. Як свідчать результати опитувань, якщо в 90-ті рр. ХХ ст. 1–2 % громадян заявляли, що вони є членами певних політичних партій, то, за даними сучасних досліджень, вже понад 7 % респондентів заявили, що вони беруть участь у діяльності партій [26]. З другого боку, політичні партії не користуються великим авторитетом у громадян України. Хоча впродовж останнього часу рівень довіри до них трохи й зріс (з 15,1 % у жовтні 2001 р. до 20,5 % у березні 2013 р. [25]), проте залишається одним з найнижчих серед усіх основних громадських інститутів. Як свідчать соціологічні дослідження, з точки зору громадян України партіям не вистачає, по-перше, вміння і бажання захищати інтереси пересічних людей (так вважають 32,5 % респондентів); по-друге, наявності чіткої позиції стосовно

стратегії розвитку держави (18,6 %); по-третє, вміння розв'язувати конкретні проблеми, що турбують пересічних громадян (16,9 %); по-четверте, вміння виробити чітку програму дій (11,3 %) [29].

Важливим інститутом громадянського суспільства є незалежні ЗМІ, що стоять на сторожі свободи слова та друку. Починаючи з XVIII ст. до гасел усіх борців за демократію увійшла свобода слова та друку. І хоча друковане слово зараз у світі стало менш поширеним, ніж, скажімо, 10 років тому, його роль у формуванні громадянської культури загалом залишається дуже вагомою (табл. 1 [15]). У сучасних умовах на формування політичної та правової культури молоді великий вплив справляють електронні ЗМІ, насамперед Інтернет.

Таблиця 1

З яких джерел особисто Ви переважно отримуєте інформацію про політичні події? (зазначте не більше трьох основних)

1 – українське телебачення	90,5
2 – російське телебачення	22,7
3 – західні телеканали (європейські, американські тощо)	2,9
4 – радіо	28,9
5 – загальнонаціональні газети	20,1
6 – місцеві газети	36,7
7 – журнали	2,5
9 – інтернет-сайти (новинні, політичні)	21,0
10 – соціальні мережі (Фейсбук, «В контакте» та ін.)	5,7
11 – інтернет-телебачення	3,0
12 – інтернет-радіо	0,4
13 – інше	2,0
14 – важко відповісти	0,6

Функція формування громадської думки є найважливішою серед функцій ЗМІ з погляду громадянського суспільства [10, с. 205–212]. Каналами висловлювання громадської думки є участь у виборах, зборах, мітингах, маніфестаціях тощо. Канали висловлювання громадської думки дозволяють виявити ставлення громадськості до того чи іншого закону, указу, з'ясувати рівень політичної культури. Вивченням громадської думки у найбільш систематизованому вигляді займаються спеціалізовані установи, що проводять регулярні соціологічні опитування. А от наскільки вона є сформованою, різнобічною, щиро висловленою, дуже великою мірою залежить від якості, відкритості та вільного функціонування ЗМІ.

Одним із найважливіших показників демократичності держави, стану розвитку громадянського суспільства є ставлення населення до інститутів влади. Цей показник є важливим тому, що він засвідчує ефективність демократичних механізмів добору еліт та виборних інститутів влади. За даними загальнонаціонального опитування, що провели Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» разом із соціологічною службою Центру Разумкова з 17 по 22 травня 2013 р., картина ставлення населення до влади виглядає не дуже доброю. В українському суспільстві лише три соціальні інституції мають переважну довіру з боку громадян: церква (баланс довіри-недовіри становить +50 %), ЗМІ України (+24,5 %), Збройні Сили України (+11 %) та дещо переважає довіра у ставленні до громадських організацій (+3 %). Усі інші соціальні інституції мають негативний баланс довіри-недовіри: Верховна Рада України (-60,5 %), суди (-56 %), політичні партії (-52 %), уряд України (-49 %), міліція (-47 %), банки (-44 %), прокуратура (-43 %), Президент України (-43 %), Конституційний Суд України (-38 %), Служба безпеки України (-14 %), місцева влада (-5 %) [15].

Важливим показником розвитку громадянського суспільства є стан виборчої системи [11]. Як слушно підкреслює М. Цимбалюк, «школою формування правосвідомості громадян у демократичному суспільстві є система вільних і рівних виборів. <...> Будь-яка форма волевиявлення народу не тільки потребує високого рівня правосвідомості громадян, а й виступає як своєрідна школа правового виховання. Демократичні, чесні вибори на законній підставі особливо позитивно сприяють позитивному ставленню громадян до закону, поваги до права, вихованню самостійності, відповідальності кожного за свій власний вибір» [23, с. 8]. Технологію ведення сучасних передвиборчих кампаній політологи (В. Бебик, Л. Герасіна, Т. Гінберг, О. Ковлер, Є. Малкін, Р. Мухаєв, Г. Почепцов та ін.) не випадково визначають «виборчою інженерією», яка спирається на об'єктивні та суб'єктивні чинники, що стимулюють свідомий, ціннісний політичний вибір громадян, апелює до їх правових очікувань та містить особливі засоби і методи активізації електоральної поведінки, спрямовані на успішний результат виборів [3, с. 14].

Що стосується України, то особливе значення для підвищення правової культури всіх учасників виборчого процесу має Концепція підвищення правової культури учасників виборчого процесу і референдумів в Україні, розроблена ЦВК (введена в дію постановою ЦВК № 336 від 8 жовтня 1999 р.). Головними цілями пропонованих заходів є: створення належних умов для набуття широкими верствами населення знань чинного законодавства про вибори та референдуми, а також уміння застосовувати їх на практиці; сприяння підвищенню правосвідомості та активності виборців (учасників рефе-

рендумів) з реалізації їх конституційних політичних прав; запобігання порушенням законодавства про вибори і референдуми в процесі його застосування; надання методичної допомоги органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування щодо практичного застосування законодавства України про вибори та референдуми тощо.

Відповідно до рейтингів впливових міжнародних організацій показники розвитку громадянського суспільства в Україні протягом періоду незалежності поступово поліпшувалися, а останніми роками не показували позитивної динаміки, але зберігали певну стабільність на досягнутому рівні. Вони є кращими, ніж в інших пострадянських країнах, натомість суттєво відстають від показників країн Балтії та країн Вишеградської групи. Так, за результатами дослідження Nations in Transit міжнародної неурядової організації Freedom House (де різні напрями демократичного розвитку перехідних країн оцінюються за шкалою від 7 балів – «найгірша», до 1 бала – «найкраща»), оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно поліпшилася від 4,75 бала у 1998 р. [14, с. 5] до 3 балів у 2005 р. та 2,75 бала у 2006–2012 рр. Саме за напрямом «Громадянське суспільство» Україна продемонструвала найбільший поступ та відповідно отримала найкращу оцінку відносно інших показників (табл. 2 [34]). У липні 2012 р. експерти Freedom House у звіті «Б'ючі на сполох – раунд 2: на захист демократії в Україні» констатували: «У той час, як ситуація у більшості сфер, які ми оцінювали минулого року, погіршилася, громадянське суспільство виглядає більш активним і менш пригніченим, ніж рік тому» [2].

Таблиця 2

Рейтинг демократичного розвитку України

Показник	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Виборчий процес	3.50	3.25	3.00	3.00	3.50	3.50	3.50	3.75
Громадянське суспільство	3.00	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75
Незалежні медіа	4.75	3.75	3.75	3.50	3.50	3.50	3.75	4.00
Національне демократичне управління	5.00	4.50	4.75	4.75	5.00	5.00	5.50	5.75
Міське демократичне управління	5.25	5.25	5.25	5.25	5.25	5.25	5.50	5.50
Судова система та незалежність суддів	4.25	4.25	4.50	4.75	5.00	5.00	5.50	6.00
Корупція	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75	6.00
Демократичний розвиток	4.50	4.21	4.25	4.25	4.39	4.39	4.61	4.82

Для визначення цього рейтингу розвитку громадянського суспільства зарубіжні експерти беруть до уваги: кількісне зростання НУО України, їхню організаційну спроможність та фінансову стабільність, правове та політичне оточення, в якому вони функціонують, розвиток незалежних професійних спілок, рівень участі груп захисту інтересів у політичному процесі.

Показовим також є те, що рейтинг розвитку громадянського суспільства Nations in Transit в Україні (2,75 бала) кращий або значно кращий, ніж в інших пострадянських країнах (крім країн Балтії). Аналогічний показник за 2012 р. складає: в Азербайджані – 6,0 балів, Білорусі – 6,25, Вірменії – 3,75, Грузії – 3,75, Казахстані – 6,0, Киргизстані – 4,75, Молдові – 3,25, Російській Федерації – 5,25, Таджикистані – 6, Туркменістані – 7, Узбекистані – 7. Водночас в Естонії, Литві, Латвії, Словаччині, Чехії він складає 1,75 бала, у Польщі – 1,5 бала, в Угорщині – 2 бали [33].

За даними іншого авторитетного рейтингу, що визначається у межах дослідження Індексу сталості неурядових організацій Агентства США з міжнародного розвитку (USAID NGO Sustainability Index), стан розвитку громадянського суспільства в Україні оцінено у 3,5 бала (за шкалою від 1 до 7, де 1 показує дуже розвинений рівень та 7 означає низький рівень розвитку. Бали від 1 до 2 характеризують сталість розвитку громадянського суспільства, від 3 до 5 – розбудову сталості, бали 6 і 7 – зародження сталості). Аналізуючи показники Індексу сталості неурядових організацій в Україні за останні роки (табл. 3 [35]), бачимо, що найслабшими складниками сталості НУО є фінансова життєздатність (4,3 бала) та ставлення з боку громадськості (3,6 бала), а найсильнішими – адвокація (2,6 бала) та надання послуг (3,3 бала). Показово, що за показником адвокації НУО вже навіть перейшли поріг консолідованої демократії. За загальним оцінюванням зарубіжних експертів, громадянське суспільство України характеризується як перехідне та неконсолідоване, тобто таке, що не досягло рівня країн розвинутої демократії та зберігає ризик повернення до менш розвинутого стану.

Таблиця 3

**Показники Індексу сталості неурядових організацій в Україні
у 2007–2011 рр. (за даними USAID CSOSI)**

Показник	2007	2008	2009	2010	2011
Сталий розвиток НУО	3,6	3,6	3,5	3,5	3,5
Правове середовище	3,6	3,6	3,6	3,6	3,5
Організаційна спроможність	3,7	3,7	3,6	3,5	3,5
Фінансова життєздатність	4,2	4,1	4,2	4,2	4,3
Кампанія громадянського представництва (адвокація)	2,9	2,9	2,8	2,7	2,6
Надання послуг	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3
Інфраструктура	3,5	3,5	3,5	3,5	3,4
Ставлення з боку громадськості	3,9	3,9	3,8	3,7	3,6

Таким чином, можна відзначити, що процес формування громадянського суспільства в Україні здійснюється, але повільно. Слід більше уваги приділяти формуванню і розвитку його основних складових, забезпеченню прав і свобод громадян, створенню всебічних умов для розвитку особистості. Треба визначити й основні напрями подальшого просування України шляхом формування громадянського суспільства, які пропонують наші європейські колеги і реалізація яких на практиці наближуватиме нас до Європи [4].

Безумовно, і політики, і пересічні громадяни дуже бажають жити в демократичній, правовій, соціальній державі за наявності розвиненого громадянського суспільства. Але бажання – бажаннями, а дійсність – дійсністю... Слід пам'ятати образний вислів О. Герцена, що «не можна плутати другий місяць вагітності з дев'ятим». Ми повинні усвідомити, що формування громадянського суспільства в Україні буде тривалим і дуже складним, бо така держава, в якій ми живемо, бо такий соціум, який ми створили, тому треба наполегливо трудитися усім, аби досягти високої правової і політичної культури, відповідного рівня життя, консолідації нації навколо загальноукраїнських цінностей, довіри пересічних громадян до можновладців, толерантності і багато чого іншого, що зробить наше буття кращим, ставлення до оточуючого світу – добрим і відповідальним. Це дуже складний шлях, але його треба пройти.

З 50-х рр. XX ст. існувала еволюційна гіпотеза Армена Алчяна, відповідно до якої країни поступово зближуються між собою за економічним розвитком. У 80-ті рр. ця гіпотеза була спростована Дугласом Норттом. У США були проведені дослідження економічного розвитку деяких країн за два століття, при цьому як критерій був прийнятий показник ВВП на душу населення. Країни за цим показником були розділені на три групи: передові, розвинені і такі, що розвиваються. Між ними є істотна різниця, яка не є випадковою і, як правило, збільшується по ходу історії. Країна зазвичай розвивається в рамках своєї групи. За XX ст. лише дві країни перемістилися з групи країн, що розвиваються, до групи передових – це Сінгапур і Японія. Зазвичай же країни, як планети, рухаються за визначеними орбітами і рідко їх залишають. Ця проблема була названа «past dependency problem». Президент Інституту національного проекту «Суспільний договір» (Росія) професор О. Аузан називає це «проблемою колії» [1]. Історія дає приклади існування «проблеми колії»: Мексика, яка стала незалежною державою в той самий час, що і США, так і не стала промисловою країною, Єгипет, який ніколи не був колонією, й досі залишається слаборозвиненою країною тощо.

Групою економістів під керівництвом Пола Кіфера та Роберта Ширлі за фінансової підтримки Світового банку було проведено дослідження, яке закінчили у 1994 р. Його метою було з'ясувати, які чинники впливають на еко-

номічний розвиток країни. Були обстежені 84 країни. Як інтегральний показник була прийнята частка валового доходу на душу населення. У результаті були зроблені такі висновки: по-перше, кількість природних ресурсів, якими володіє країна, не є визначальним чинником для її економічного розвитку. Деякі країни, позбавлені мінеральних ресурсів, розвиваються краще, ніж країни, які такими ресурсами володіють у надлишку; по-друге, звичайні економічні чинники: рівень інфляції, збирання податків, відкритість для зовнішньої торгівлі – мало впливають на економічне становище країни; по-третє, дуже великий вплив справляють чинні в країні правила: влада закону, ризик експропріації, загроза дефолту і недотримання урядом своїх контрактних зобов'язань, рівень корупції, якість бюрократії. Вчені констатували: основна роль у розвитку країни, в тому числі економічному, належить національній ідентичності. У рамках цієї ідентичності необхідно накопичення не тільки економічного, а й соціального капіталу, що перевершує якусь «критичну масу», для того аби країна могла «вискочити з накатаної колії». Культура народу, його традиції, його цінності визначають деякі неформальні правила. Ці позаконституційні правила звичайно сильніші за формальні, тобто характер народу впливає на обрання майбутнього шляху.

Свій внесок у багаторічну дискусію про причини «проблеми колії» здійснив індійський економіст Амартія Кумар Сен, який у 1998 р. отримав Нобелівську премію з формулюванням «за внесок в економічну теорію добробуту». Він вважає, що неправомірно розглядати зростання ВВП або особистих доходів населення як показник розвитку. Усе це – тільки засоби для забезпечення більшої свободи для населення. Свобода вимагає скасування основних чинників «несвободи»: тиранії, соціальної нерівності, репресивних режимів, бідності, виключення жінок із суспільного життя, релігійного обскурантизму, відсутність доступної системи охорони здоров'я та освіти тощо. Тільки одночасний прогрес в економічній, політичній та соціальній сферах забезпечує свободу в широкому значенні слова як умову розвитку [31, с. 3–11]. Сен бачить і прямиий, і зворотний зв'язок: те, чого можуть досягти люди, залежить від економічних можливостей, політичних свобод, соціального прогресу та супутніх умов: охорони здоров'я, освіти, заохочення особистої ініціативи та ін. Забезпечивши людям свободу (усунувши «несвободи»), країна стає на шлях розвитку. Розвиток створює нові можливості для свободи як необхідної умови розвитку. «Розвиток – це свобода, і свобода – це розвиток», – каже Сен.

Американська дослідниця Ірина Тодер зазначає: «Там, де громадянське суспільство виявляється сильним, виникає горизонтальна схема суспільного договору і прокреслюється траєкторія руху країни, що спрямована на роз-

виток економіки. Там, де громадянське суспільство виявляється слабким, держава поширює свій принцип ієрархії на відносини з економікою і суспільством. Такий зв'язок між громадянським суспільством і економічним розвитком країни» [19, с. 161]. Ось чому так актуальним є формування громадянського суспільства в Україні.

Інститути громадянського суспільства різноманітні і далекі від ідилічної згоди та єдності. Це спричинено різницею корпоративних інтересів і цілей кожної складової. Демонструючи більш-менш внутрішню єдність, у взаєминах між собою вони виступають як незалежні асоціації громадян, і потрібні якісь умови, за яких ці асоціації, не зливаючись, обирають єдиний вектор взаємодій. Межі подібної єдності рухливі, оскільки визначаються принципами існування громадянського суспільства: з одного боку, принципами самоорганізації та незалежності асоціацій, а з другого – принципом толерантності у взаєминах між собою. Можна умовно виділити декілька послідовних етапів успішного формування і розвитку інститутів громадянського суспільства.

Насамперед це свобода особистості. У цьому питанні очевидні значні успіхи. В основному зникли всі форми закабалення і приниження людини, якщо не зважати на наявні факти свавілля силових органів.

Потім – свобода розуму. Вільні громадяни поки що не стали в більшості своїй освіченими, вони не навчені розумно мислити і мудро планувати. У сфері громадянської освіти зроблено крок назад. Тому свобода особистості поки принесла більше шкоди, ніж користі: загострилися конфлікти на міжетнічній основі, пожвавився релігійний фанатизм, збільшилося майнове розшарування, стала нормою цинічна антисоціальна поведінка і под. Велике свято, присвячене 1025-річчю хрещення Русі, ще раз підкреслило значення релігії у житті соціуму, а також думку про те, що поняття відповідального громадянського суспільства, в якому дотримуються конституційні права і свободи людини і громадянина, вимагає від церкви, спільноти та держави створення відповідних структур і певного (позитивного) діалогу, в процесі якого церква повинна пропонувати те, що люди вважають корисним для благополуччя свого існування. Тільки в такому разі невіруюча людина побачить, що за намірами, ідеями та цілями церкви приховується те, що є важливим також для неї.

Наступне – це непорушність закону. Свобода може існувати тільки тоді, коли бажання та примхи правлячого класу замінюються законодавчими актами, що спираються на визнаний Основний Закон. У цьому напрямі українській демократії належить ще чимало попрацювати. Численні суперечності і неузгодженості в законах – наслідок компромісів правлячих і олігархічних угруповань, кожна з яких тягне канат у свій бік. Суспільний вплив у цьому процесі зведено до нуля.

Формування громадянського суспільства неможливе без свободи слова. Успішне управління немислиме без свободи всіх форм вираження людських прагнень і поглядів. У даний час проголошена свобода слова реалізується за однієї умови: були б гроші. Народ же в більшості своїй отримує інформацію у вигляді зливання компромату, політичної та комерційної реклами.

Приватна власність у всій багатоманітності її конкретних форм робить громадян економічно незалежними від держави. Без безпеки приватної власності громадянське суспільство існувати не може. Людина бажає використовувати, контролювати, дарувати, продавати, здавати в оренду і заповідати свою приватну власність. Права користування особистою власністю закріплені законом за кожним громадянином. Але це не принесло відчуття безпечності через порушення принципу непорушності закону і занепад суспільних звичаїв. Однак інститут приватної власності і вся система майнових відносин можуть стати основою формування та функціонування громадянського суспільства лише за умови, коли в цій системі зв'язків і відносин локалізуються інтереси основної маси населення.

Утіленням права приватної власності в економічній сфері є принципи вільного ринку і вільної конкуренції. Саме тому ринкову економіку можна віднести до чинників формування громадянського суспільства. Беззаперечним є той факт, що ринкова економіка створює сприятливі умови для вільного обрання учасниками ринку сфери застосування своїх навичків та знань, вільного вибору економічної поведінки. У той же час ринкова економіка забезпечує реалізацію економічних інтересів окремих громадян і груп їх інтересів, зводячи на ринку роботодавців, власників засобів виробництва та найманих працівників – власників робочої сили. Проте деякі принципи, характерні для ринкової економіки, справляють деструктивний вплив на громадянське суспільство. До таких можна віднести «принцип егоїстичного індивідуалізму» (те, що вигідно індивіду, – вигідно суспільству) та «принцип раціональності поведінки суб'єктів» (полягає в прагненні максимізувати корисність), який у результаті може призвести до ігнорування інтересів найманих працівників.

Сформовані олігархічно-бюрократичні капіталістичні відносини в Україні характеризуються латентністю, корпоративністю, нерозвиненою специфічною правомочністю власності. Вибудовано економіку як систему монопольних бізнесів, що дозволяє пострадянській бюрократії отримувати корупційну ренту. Українську економіку можна охарактеризувати як сировинну, неефективну та розтратну. До кризи 2008 р. Україна мала 74,2 % ВВП 1990 р., наприкінці 2010 р. – лише 65 % [21]. Ми єдина європейська пострадянська країна, яка не досягла рівня ВВП 1990 р.

Також важливим є право подавання петицій. Закон визнає за громадянами право бути почутими. Разом з тим не розв'язано проблему інформаційної відкритості влади та обмеження бюрократичних процедур. Громадянське суспільство повинно мати право управління. Однією тільки можливістю бути почутими недостатньо; сила петиції повинна забезпечувати реальний вплив на владу. Необхідна ретельна робота над створенням дійсно демократичного механізму взаємодії громадянських інститутів та органів влади.

Наступне – це загальне виборче право. Успішне управління передбачає наявність розумного, ефективного та загального контингенту виборців. Сьогодні до числа «розумного» і «ефективного» контингенту віднесені партійні вожді, що формують щонайменше половину всього депутатського корпусу, хоча за опитуваннями громадської думки партіям повністю довіряє лише 3 % населення [25]. У міру розвитку громадянського суспільства виборче право, залишаючись загальним, має зазнати суттєвих змін.

Громадянське суспільство повинно мати право контролю діяльності державних службовців. Жодна форма громадянського управління не буде корисною й ефективною, якщо громадяни не володіють і не користуються мудрими методами для керівництва та контролю за діяльністю посадових осіб і державних службовців. Зараз форми такого контролю відсутні. Це означає фантастичне зростання закритості влади відносно суспільства, що є причиною зловживань і злочинів у сфері управління.

Дуже важливим є наявність у суспільстві розумних та підготовлених представників. Існування демократії залежить від успіху представницького управління, що зумовлено практикою обрання на державні посади тільки професійно підготовлених, інтелектуально компетентних, соціально лояльних і морально гідних громадян. Лише за таких умов може зберегтися обраний народом, існуючий за допомогою народу і діючий на благо народу уряд.

Висновки. Процес розбудови громадянського суспільства йде, але на цьому шляху Україна зазнає достатньо труднощів, які необхідно подолати. Успішному й ефективному процесу формування в Україні громадянського суспільства сприятимуть і запропоновані стратегії та розвідки. Але процес розбудови відбуватиметься важко і потребує серйозних зусиль з боку як держави, так і усіх наших громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аузан А. Общественный договор и гражданское общество [Електронний ресурс] / А. Аузан. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/article/2005/01/11/auzan/>.
2. Б'ючи на сполох – раунд 2: на захист демократії в Україні. Продовження звіту Freedom House [Електронний ресурс]. – 2012. – Липень. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files>.

3. Герасіна Л. М. Правосвідомість і культура політичного вибору громадян: структурно-ціннісні зв'язки / Л. М. Герасіна // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – С. 14–17.
4. Григоренко Д. А. Громадянське суспільство в Україні. 10 порад європейських колег / Д. А. Григоренко // Громадянське суспільство і права людини : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: Ю. П. Битяк та ін. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. – С. 191–194.
5. Громадські організації в Україні : стат. бюл. за 2004 р. / Держ. ком. стат. України. – К. : Держкомстат України, 2005. – 160 с.
6. Громадські організації в Україні у 2006 році : стат. бюл. / Держ. ком. стат. України. – К. : Держкомстат України, 2007. – 218 с.
7. Громадські організації в Україні у 2007 році : стат. бюл. / Держ. ком. стат. України. – К. : Держкомстат України, 2008. – 220 с.
8. Громадські організації в Україні у 2011 р. : стат. бюл. / Держ. служба статистики України. – К., 2012. – 157 с.
9. Довіра українців до соціальних інституцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.kiis.com.ua/ua/news/view-152.html>.
10. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 272 с.
11. Коротков Д. С. Вибори як чинник розвитку громадянського суспільства / Д. С. Коротков // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – С. 152–154.
12. Красносільська А. Показники розвитку громадянського суспільства України у європейському контексті / А. Красносільська // Громадянське суспільство. – 2012. – № 1 (19). – С. 4–6.
13. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : щоріч. Послання Президента України до Верхов. Ради України. – К. : НІСД, 2013. – 576 с.
14. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доп. / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський та ін. – К. : НІСД, 2012. – 48 с.
15. Свобода слова в Україні: загальнонаціональне й експертне опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/polls/2013-year/fiwivirvihvirhvuhv.htm>.
16. Стан розвитку благодійності в Україні – 2011 : річний звіт / Асоціація благодійників України за підтримки ІАЦ «Громадський простір», ІА «RegioNews». – К., 2012. – 42 с.
17. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002–2006 роки : звіт за даними дослідження / авт.-упоряд.: Л. Паливода, О. Кікоть. – К. : БФ «Творчий центр «Каунтерпарт»», 2006. – 160 с.
18. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України, 2002–2011 роки : звіт за даними дослідження / авт.-упоряд.: Л. Паливода, С. Голота. – К. : БФ «Творчий центр ТЦК», 2012. – 118 с.

19. Тодер И. Что такое гражданское общество / И. Тодер // Второе дыхание. – 2006. – № 11–12. – С. 156–167.
20. Українське суспільство 1992–2010: Соціологічний моніторинг / НАН України, Ін-т соціології ; за ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАНУ : ТОВ «Фоліант», 2010. – 635 с.
21. Уряд розраховує вийти на докризовий рівень ВВП за 2,5 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/arch/finance/02apr2010/gost.html>.
22. Хом'яков Л. Парадокси громадянського суспільства в Україні / Л. Хом'яков // Су-часність. – 2003. – № 12. – С. 55–74.
23. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / М. М. Цимбалюк ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 15 с.
24. Цікаві факти про волонтерство в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/news/recent/16290/>.
25. Чи довіряєте Ви політичним партіям? (динаміка, 2001–2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=82.
26. Чи є Ви членом будь-якої політичної партії? (опитування в Києві) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=789.
27. Чи зможе громадянське суспільство вплинути на українську політику? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/press/dkvwkerqvwep>.
28. Чи повинні прості громадяни мати реальний вплив на прийняття державних рішень? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=360.
29. Чого насамперед не вистачає існуючим в Україні політичним партіям? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=556.
30. Якою мірою дії влади повинні бути підконтрольні громадськості, суспільству? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=361.
31. Amartya Sen. Development as Freedom / Sen Amartya. – N. Y. : Alfred A. Knopf, 1999. – 366 p.
32. Key Findings: Public Opinion in Ukraine / International Foundation for Electoral Systems. – Washington, 2012. – 10 p.
33. Nations in Transit 2012 / Country Reports [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2012>.
34. Nations in Transit – Ukraine (2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2012/ukraine>.
35. The 2011 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://transition.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex/.
36. World giving index 2012. A global view of giving trends [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.cafonline.org/PDF/WorldGivingIndex2012WEB.pdf>.
37. 2012 Global GoTo Think Tank Report Released [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gotothinktank.com/2012-global-goto-tank-index-report>.

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО В УКРАИНЕ: РЕАЛЬНОСТЬ И ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ

Требин М. П.

Проанализированы основы формирования гражданского общества в Украине, особенности становления основных институтов гражданского общества в контексте мировых тенденций. Предложены пути дальнейшего совершенствования институтов гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, общественные организации, политические партии, благотворительные фонды.

CIVIL SOCIETY IN UKRAINE: REALITY AND WAYS OF FORMING

Trebin M. P.

Analyzed the basis for the formation of civil society in Ukraine, especially the formation of the basic institutions of civil society in the context of global trends and the ways of further development of civil society institutions.

Key words: civil society, the state, civil society organizations, political parties, charitable foundations.

УДК 321.64/.8

О. І. Романюк, доктор політичних наук, доцент

ЧАСОВІ МЕЖІ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У КОНТЕКСТІ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

Розглянуто проблему часових меж трансформацій посткомуністичних суспільств. Визначено їх вихідну та кінцеву позиції. Доведено, що вихідною позицією посткомуністичних трансформацій є втрата комуністичною партією урядової влади, а кінцевою – консолідація посткомуністичного режиму, незалежно від того, на демократичній чи авторитарній основі вона здійснюється.

Ключові слова: посткомуністичні трансформації, консолідація політичного режиму, тоталітаризм, авторитаризм, демократія.

Актуальність проблеми. Посткомуністичні трансформації не можна розглядати як безкінечно тривалий процес. Будь-який трансформаційний